

навчання залишили 33. Подібною була ситуація в школі №4.¹² Більш організовано навчання відбувалося в початкових класах.

Все ж у 1942-1943 навчальному році в школах міста було організовано навчання 2002 учнів. 321 учень закінчив школу, 1503 переведено у старші класи, 175 дітей було залишено на повторне навчання переважно через неможливість відвідувати заняття за відсутності взуття чи одягу, важке матеріальне становище та потребу шукати заробіток і прохарчування.

Погіршення роботи навчальних закладів викликало занепокоєння освітян міста. У вересні 1943 р. на методичній нараді вони стурбовано говорили про роботу вчителя з двома класами, проблему відсутності навчальних програм, щойно змінені навчальні плани, з яких, за вимогою окупаційної влади, були вилучені історія та географія. З цього приводу на нараді висловлювалась думка щодо посилення викладання співів, адже з допомогою пісні можна показати географію краю та історію українського народу.¹³

У першій половині 1943 р. із зміною подій на радянсько-німецькому фронті окупаційна влада остаточно втратила інтерес до роботи українських навчальних закладів. Школи, технікуми та вчз Вінниці припиняли свою роботу. Викладачі та вчителі, а особливо члени чи прихильники патріотичних громадських організацій, звільнялися з роботи. Окремих освітян було заарештовано. З наближенням фронту приміщення навчальних закладів стали використовуватися для військових та господарських потреб німецької армії. Нацисти псували і грабували майно та обладнання освітніх установ, нищили підручники та книжки. Під час боїв за Вінницю та відступу німецьких частин було зруйновано більшість приміщень навчальних установ міста.

Представлений у публікації матеріал дає можливість частково представити картину становища навчальної мережі міста Вінниці в період нацистської окупації, намагання української інтелігенції налагодити роботу освітніх закладів та дати можливість шкільній і студентській молоді продовжити навчання незалежно від особливостей воєнного часу. Подальше дослідження та переосмислення усіх аспектів даної проблеми сприятиме підготовці узагальненої праці з історії навчальних установ в період Великої Вітчизняної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000; Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж- Нью-Йорк – Львів, 1993; Коваль М. В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945рр): Україна крізь віки. - Т.12. - К, 1999; Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964; Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942 рр.). - Т.2. – Львів, 1998; 2. Павлов І.Г. Оборона Вінниці у 1941 році //Матеріали ІІ історико-краєзнавчої конференції “Вінниця: минуле і сучасне”, присвяченої 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників. – Вінниця, 1994. - С.45; 3.ДАВО. - Ф.П.138. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 132 зв.; 4.ДАВО. - Ф.П.158. – Оп. 5. – Спр. 258. – Арк. 34.; 5.ДАВО. - Ф.Р. – 1311. - Оп. 2. - Спр. 20. – Арк. 4; 6.ДАВО. - Ф.П.138. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 149 зв.; 7.Там само. – Арк. 26, 146; 8.Там само – Арк. 130, 132, 171 зв.; 9.Гінда В.В. Вищі учбові заклади Вінниччини в роки німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) //Поділля у контексті української історії: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2001. – С.283; 10.ДАВО. - Ф.П.138. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 124, 126; 11.Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942 рр.). - Т.2. – Львів, 1998. – С.342; 12.ДАВО. - Ф.Р. – 1311. - Оп. 2. - Спр. 20. – Арк. 4, 61; 13.Там само. - Арк.20.

С. Д. Гальчак

ПОДОЛЯНИ – ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

В умовах становлення України як суверенної незалежної держави важливого значення набуває дослідження героїчних сторінок її минулого, ратної слави захисників Вітчизни. Особливої уваги заслуговує саме подвиг героїв, які завжди були кращими представниками народу, виразниками його духу й волі. Це стосується також Героїв Радянського Союзу, адже серед них чимало українців. Так, лише в період Великої Вітчизняної війни 1941- 1945 рр. медаллю “Золота Зірка” було нагороджено 2069 наших

співвітчизників. 29 українців стали двічі Героями, один – тричі. В когорті удостоєних цього найпочеснішого звання 210 уродженців Поділля. В період жорстоких випробувань вони разом з іншими громадянами СРСР захищали не лише суспільно-політичний устрій країни, де жили, але й рідний батьківський куточок у ній, яким була для них Україна, захищали рідну землю, життя своєї родини. Тому їхній подвиг, як вищий прояв любові та відданості Батьківщині, служіння своєму народові має великий патріотично-виховний заряд.

Однак в ряді виниклих після розпаду СРСР суверенних держав, у т. ч. нашій, їхні діяння та вчинки свідомо чи несвідомо стали призабуватись. Тому основна маса публікацій про Героїв Радянського Союзу вийшла в світ ще в радянський період. Це ж стосується й документальних, публіцистичних, довідкових, науково-краєзнавчих видань про Героїв-подолян. Серед них: двотомний короткий біографічний словник “Герои Советского Союза”,¹ біографічний довідник “Подвигом прославленные: Герои Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны”,² збірники нарисів про Героїв – уродженців Поділля “Овеянные славой имена”,³ “Гордость и слава Подолии”,⁴ книга Л. Сахневича, О. Воронюка “Сяйво золотих зірок”.⁵ Частково про подвиги подолян йдеться у виданнях “Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область”,⁶ “Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область”,⁷ у багатьох інших.

За час незалежності України узагальнених праць чи довідкових збірників про Героїв-подолян не було. Фрагментарно або ж про окремих Героїв, повідується у підсумковому томі історико-меморіального серіалу “Книга Пам’яті України” “Безсмертя”,⁸ науково-біографічному збірнику “Золоті Зірки України”,⁹ збірці нарисів “Подільської землі сини”.¹⁰

Тому метою даної публікації є спроба узагальнення наявних відомостей про всіх Героїв Радянського Союзу – уродженців Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей за весь період існування СРСР, про їхній соціальний стан, національність, партійність, внесок у захист та зміцнення обороноздатності Батьківщини.

Публікація сприятиме більш глибокому задоволенню науково-краєзнавчих інтересів дослідників, патріотичному вихованню молоді.

Звання Героя Радянського Союзу в колишньому СРСР було встановлено 14 квітня 1934 року. У відповідній постанові Центрального Виконавчого Комітету СРСР наголошувалося, що воно визначалось як вищий ступінь відзнаки і присвоювалось за особисті та колективні заслуги перед державою, пов’язані із здійсненням героїського подвигу.¹⁰ Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1939 р. “з метою особливої відзнаки громадян, удостоєних звання Героя Радянського Союзу”, запроваджувалась спеціальна медаль – “Золота Зірка”.¹²

Всього за час існування СРСР звання Героя Радянського Союзу було присвоєно більше 12,5 тис. чоловік.¹³

Першим подолянином, удостоєним звання Героя Радянського Союзу (17 листопада 1939 р.), став уродженець с. Бахматівці теперішнього Хмельницького району Хмельницької області В. С. Слободзян, який здійснив свій подвиг в бою з японськими інтервентами на р. Халхін-Гол (1939 р.).¹⁴ Другим – гайсинчанин С. Є. Пономарчук (5 лютого 1940 р.). Він відзначився хоробрістю в радянсько-фінляндській війні 1939 – 1940 рр. Крім нього, в горнилі цього збройного протистояння проявили виняткову мужність і нагороджені медаллю “Золота Зірка” ще шість подолян: П. І. Богатир, І. З. Дребот, В. А. Колессо, Т. А. Коцюбинський, А. М. Сорока, В. Ю. Шарапа.

Яскравим проявом масового героїзму стала Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр. Уже в перші її години мужньо став на захист рідної Вітчизни уродженець с. Демківки Тростянецького району Вінницької області П. Т. Сокур, який в ніч з 21-го на 22-е червня 1941 р. разом з товаришем по службі ніс бойове чергування на півострові Ханко. Удвох вони відбили несподіваний напад гітлерівців. При цьому знищили 13 ворогів і трьох узяли в полон. 13 серпня 1941 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння П. Т. Сокуру звання Героя Радянського Союзу.¹⁵

Надзвичайно важкими, драматичними для захисників Радянської Батьківщини були

перші місяці гітлерівської навали. Ворог нестримно рвався на Схід і, здавалося, не існувало сили, котра могла б зупинити його.

Та вже тоді закладалися підвалини майбутньої Перемоги.

Спекотного липня 1941 р. в бою під Оршею (Вітебська область, Білорусь) сміливо повів у бій свій батальйон подолянин Й. А. Кадученко і вщент розбив танкову колону гітлерівців, що рвались до Москви. За цей подвиг 27 липня 1941 р. хоробрий командир удостоєний звання Героя Радянського Союзу.¹⁶

У ту ж пору відзначився командир ескадрильї винищувачів, уродженець Поділля П. С. Ковац. У липні 1941 р. він здійснив 78 бойових вильотів. У нерівних повітряних боях, коли ворожа авіація мала незаперечну перевагу, збив три літаки противника. 21 серпня 1941 р. відважний сокіл загинув. Супроводжуючи групу штурмовиків, він прийняв на себе атаку німецьких винищувачів. 12 квітня 1942 р. нагороджений медаллю “Золота Зірка” посмертно.¹⁷

Ще більше бойових вильотів (123) здійснив у липні – серпні 1941-го інший подільський сокіл – вінничанин В. Т. Топольський. За цей час він взяв участь у 14-и повітряних боях, збив 4 ворожих літаки і таку ж кількість – у складі групи. Геройськи загинув у небі війни 28 серпня 1941 р. (звання Героя Радянського Союзу посмертно присвоєно 10 лютого 1942 р.).¹⁸

Загалом серед подолян 57 осіб удостоєні звання Героя Радянського Союзу в перші дні війни, ще 25 – в липні - серпні 1941-го. Чимало Героїв, як наприклад Т. П. Абрамов, І. С. Андрощук, С. В. Антонюк, В. Н. Баранюк, Д. Г. Бачинський, С. І. Бойко, В. А. Гелета, Ф. Т. Дахновський, С. Л. Карась та ін., пройшли війну з першого до останнього дня, не раз проливали свою кров на полях битв.

Герої-подоляни, як і тисячі інших Героїв, були представниками чи не всіх родів військ Червоної армії. Найбільше їх, майже 60 чол., служило в стрілецьких підрозділах: рядовими солдатами, молодшими командирами, командирами рот, батальйонів, полків. Близько 30 Героїв-подолян – танкісти, більше 25-и – артилеристи, така ж кількість авіаторів, 10 – кулеметників, стільки ж – військовослужбовців інженерно-саперних військ. 6 подолян здійснили свій подвиг, будучи мінометниками, 3 – морськими піхотинцями, 2 – зв’язківцями. Були серед Героїв-подолян і флотоводці, і кавалеристи, і підривники, і представники інших військових спеціальностей.

Героїчні сини Поділля хоробро билися на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни. Так, Г. А. Заїка проривав блокаду Ленінграда. В. М. Терлецький віддав життя за визволення Краснодарського краю. І. І. Борисюк, Б. А. Сугеров відзначились на Курській дузі, П. Т. Плотянський – в боях за визволення Новоросійська. Крім них, здійснили свій подвиг на російській землі М. З. Брацюк, С. Т. Васюта, М. І. Дука, І. П. Ковальов, Д. В. Козак, П. І. Ніколаєнко, Л. Х. Паперник, І. Г. Пліс, О. В. Сосновський, О. В. Степовий, І. В. Темченко, В. М. Тимощук, В. В. Хрустицький.

Так, у період боїв 12 – 22 грудня 1942 р. в Ставропольському краї командир танкової роти подолянин П. Н. Ніколаєнко особисто знищив 3 ворожих танки, батарею шестиствольних мінометів, 4 гармати, 2 дзоти, чимало гітлерівців.¹⁹

18 лютого 1943 р. стрілецький полк під командуванням уродженця Поділля Д. В. Козака прорвав оборону противника і зайняв важливий рубіж біля с. Матвеев Курган Ростовської області. Захищаючи його, бійці на чолі зі своїм командиром протягом доби успішно відбили 24 ворожі контратаки.²⁰

Хоробро бився на Курській дузі командир взводу 45-міліметрових гармат І. І. Борисюк. 5 липня 1943 р. у бою біля с. Новий Хутір Глазуновського району Орловської області він особисто підбив 2 ворожих танки. Наступного дня очолюваний ним взвод, діючи в бойових порядках стрілецьких підрозділів, біля с. Снава Понирівського району Курської області взяв участь у відбитті атаки 100 ворожих танків, вивів із ладу 11 з них. 6 підбитих танків на особистому рахунку відважного командира.²¹

7 серпня 1943 р. в бою за важливу висоту в Спас-Деменському районі Калузької

області командир кулеметного взводу подолянин О. В. Сосновський опинився в оточенні противника. На вимоги ворога здатися відповідав влучними пострілами, знищивши декілька десятків гітлерівців. Коли закінчились патрони, вступив у рукопашну сутичку. Останньою гранатою підірвав себе і обсілих ворогів.²²

Особливо уславились подоляни під час визволення від німецько-фашистських загарбників рідної України. Героями битви за Дніпро стали Г. К. Атаманчук, В. П. Баранов, Г. Г. Бондар, В. М. Гайдуков, О. Д. Головатюк, О. Ф. Гриб, С. О. Гуменюк, М. М. Захарчук, Т. Н. Звонков, О. І. Канарчик, О. К. Козаченко, І. П. Коновченко, С. М. Кошель, П. Л. Лещенко, Г. В. Ляхов, Х. В. Малик, М. С. Мончак, О. Г. Мороз, М. А. Москальчук, І. І. Оленич, М. Г. Ортинський, І. М. Поліщук, А. І. Пономарчук, М. Т. Рябошапка, Г. П. Савчук, О. Г. Свинар, І. Л. Слободе-нюк, І. І. Стратійчук, Д. П. Тиквач, Д. І. Тимошук, А. Г. Цимбалюк, О. Г. Чорноморець, Д. О. Чута, за столицю України – М. О. Воронцов, М. К. Гончаренко.

І. Н. Бойко, М. Й. Гавришко, Ф. Є. Гончарук, А. П. Касян, І. Л. Могильчак, Г. К. Омельчук, А. І. Пономарчук, Л. С. Смавзюк, М. П. Сьомак, Г. С. Чесак визволяли від ворога рідне Поділля. А. П. Касян, І. А. Могильчак, А. І. Пономарчук, Л. С. Смавзюк, М. П. Сьомак віддали життя за визволення краю, в якому народилися.

Під час визволення Криму, зокрема м. Севастополя, відзначились подоляни І. О. Бурлака, С. Л. Карась, О. К. Коробчук. Причому парторг гвардійської стрілецької роти О. К. Коробчук у Красноперекопському районі 12 квітня 1944 р. повторив подвиг О. Матросова. У критичний момент бою він грудьми закрив амбразуру ворожого дота.²³

У битвах за Україну стали також Героями Радянського Союзу Я. С. Алексеев, М. С. Антонець, О. А. Бичковський, В. З. Вайсер, С. Т. Васюта, Є. М. Горбатюк, Ф. І. Горенчук, А. М. Зільдес, В. П. Майборський, М. П. Мебш, Ю. О. Пархомчук, В. К. Олійник, В. П. Олійник, Ф. Є. Столярчук, І. О. Танкопій, Д. Г. Шамура, М. Д. Шахнович, а І. Н. Бойко – двічі Героєм.

Кожен героїчний вчинок яскравий і неповторний. Так, М. О. Воронцов у бою під Києвом увірвався у розташування противника, в рукопашній сутичці знищив кількох фашистів. Потім захопив військовий мотоцикл і на ньому почав переслідувати ворога. Закидав гранатами фашистський штаб, полонив сімнадцять гітлерівців.²⁴

Командир саперного відділення С. М. Кошель у ніч на 30 вересня 1943 р. забезпечував переправу своїх військ через Дніпро. Коли до правого берега залишалось 20 – 30 м., неподалік човна з десантною групою вибухнув ворожий снаряд, який перевернув і пошкодив човен. Подолянину пощастило вціліти та зберегти станковий кулемет. Вибравшись на берег, відразу вступив у нерівний бій з гітлерівцями. Майже годину утримував плацдарм, поки не переправились нові десантні групи, які закріпили успіх бою.²⁵

Вісім рейсів під безперервним обстрілом противника здійснив човном на правий берег Дніпра О. Д. Головатюк, переправивши на захопленій плацдарм 75 чоловік десанту. Зворотніми рейсами доставив у медсанбат 8 важкопоранених бійців.²⁶

Одразу з 30-а ворожими танками 20 грудня 1943 р. вступив у бій В. З. Вайсер під час оборони станції Чоповичі на Житомирщині. Незважаючи на переважаючі сили противника, рубіж утримав. Ціною власного життя.²⁷

Не менш запеклий поєдинок з ворогом довелося вести 21 – 22 липня 1944 р. в районі сіл Хільчинці та Почапи Золочівського району Львівської області командир танкового батальйону Ф. І. Горенчуку. За п'ять годин батальйон відбив 3 ворожі контратаки, знищив 3 танки, 11 гармат, значну кількість гітлерівців. Один підбитий танк та гармата, десятки знищених гітлерівців на бойовому рахунку самого комбата. Будучи двічі пораненим, він не залишив поля бою.²⁸

На рідній подільській землі у критичний момент бою кинувся з гранатами під гусениці фашистського танка М. П. Сьомак. Ціною власного життя мужній воїн, командир роти протитанкових рушниць, сприяв виконанню бойового завдання.²⁹

26 березня 1944 р. у ворожий тил – порт міста українських кораблів Миколаєва – було висаджено десант морських піхотинців під командуванням старшого лейтенанта К. Ф.

Ольшанського. Дві доби, до підходу наступаючих радянських військ, десантники вели нерівний бій. Відбили 18 запеклих атак гітлерівців. Та сили були нерівними. Усім 68 десантникам посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Двоє із них – М. П. Мебш та Ю. О. Пархомчук – подоляни.

Вагомий внесок у справу визволення рідної землі від нацистських загарбників подільських партизанів та підпільників, які боролись із ненависним ворогом у глибокому тилу. Так, А. З. Одуха командував партизанським з'єднанням народних месників Хмельниччини. П. К. Волинець був комісаром партизанського загону ім. Леніна, що діяв у Чорному лісі на Вінниччині поблизу ставки А. Гітлера "Вервольф". А. П. Бринський очолював партизанську бригаду особливого призначення, котра здійснила близько 5 тисяч диверсій на території України, Білорусі, Польщі. Командиром партизанського з'єднання, яке розгорнуло бойову діяльність на Поліссі та Поділлі, був А. З. Грабчак, командиром партизанських загонів ім. Г. І. Котовського на Харківщині і У. Кармалюка у Рівненській, Житомирській областях – В. М. Яремчук. М. А. Прокопюк командував партизанським з'єднанням, що виконувало бойове завдання на території України, Польщі та тодішньої Чехословаччини. В червні 1944 р. подолянин очолив боротьбу радянських і польських партизанів з німецько-фашистськими карателями в Янівських лісах. У кінці вересня того ж року партизанське з'єднання захопило Руський перевал у Східних Карпатах і утримувало його до підходу військ 4-го Українського фронту.³⁰

Очолювали партизанські формування також подоляни М. І. Дука та І. П. Ковальов.

До останнього подиху життя боролись із ворогом підпільники О. С. Пироговський (в окупованому Києві), Л. С. Ратушна (у Вінниці), юний народний месник В. О. Котик (в лавах Шепетівського партизанського загону ім. У. Кармалюка). Причому В. О. Котик – чи не наймолодший серед кавалерів цього найпочеснішого звання. З часу окупації нацистськими загарбниками Шепетівського району Хмельниччини відважний піонер вів роботу по збору зброї та боєприпасів, малював і розклеював карикатури на гітлерівців. З 1942 р. виконував доручення Шепетівської підпільної організації. З серпня 1943 р. – розвідник Шепетівського партизанського загону ім. У. Кармалюка. Разом зі своїми товаришами братами Миколою і Борисом Федоровичами, Степаном Кишуком, Миколою Труханом ходив у розвідку, переправляв до загону зброю і вибухівку, допомагав визволяти з неволі військовополонених, брав участь в організації диверсій на залізниці, у знищенні начальника шепетівської жандармерії Кьонгіна. В жовтні 1943 р. розвідав місце проходження підземного броньованого кабелю, що сполучав ставку А. Гітлера "Вервольф" із столицею Третього рейху (незабаром він був підірваний партизанами). 29 жовтня 1943 р., перебуваючи на посту, помітив, що карателі влаштували облаву на загін. Прицільним пострілом убив фашистського офіцера, підняв тривогу, і народні месники встигли підготуватися до сутички з ворогом. 17 лютого 1944 р. в бою за м. Ізяслав (Хмельницька область) був важко поранений. Поранення виявилось смертельним. У той час підлітку виповнилося лише чотирнадцять років.³¹

Подоляни П. К. Баюк, Ю. С. Гюбнер, М. О. Ісайко, О. І. Канарчик, А. Т. Кживонь, С. І. Климович, В. Ю. Ковтун, А. К. Леонтюк, М. К. Мандибуря, М. М. Рудик, В. С. Соловей, А. М. Хуторянський, М. Ф. Шварцман удостоїлись звання Героя Радянського Союзу в кровопролитних боях за визволення Білорусі. Так, М. К. Мандибуря відзначився під час форсування річки Західна Двіна, В. С. Соловей – р. Березіна. Танкова рота під командуванням старшого лейтенанта М. М. Рудика 16 грудня 1943 р. увірвалась на станцію Бичіха (Вітебська область), розгромила опорні пункти противника, забезпечила шлях піхоті. В ході бою танк подолянина було підпалено, однак екіпаж продовжував битись із ворогом, знищив 3 ворожих танки, 5 протитанкових гармат, 8 автомашин, багато гітлерівців. Відважний командир загинув у цьому бою.³²

Подоляни Є. М. Гребенюк, В. Й. Левицький, М. В. Медвецький відзначились за визволення Литви, Ф. Є. Гончарук, Г. М. Шостацький – Молдови.

Успішно громили ворога на Чорному морі подоляни С. Г. Горшков, В. С. Пилипенко, на Балтиці – Ф. Є. Пахольчук, П. Ф. Стрілецький.

Чимало уродженців Поділля прославились на полях битв, несучи свободу поневоленим народам Європи.

Особливо рясно полита їхньою кров'ю польська земля. За її визволення віддали своє життя бійці і командири І. Ю. Бурлака, К. Г. Клименко, С. В. Клименко, А. П. Ковальський, О. Й. Михайлюк, М. К. Печенюк, С. І. Хоптяр, К. І. Целик, У. Є. Швець, відзначились ратними под-вигами Т. П. Абрамов, А. К. Бабак, І. І. Борисюк, М. Л. Слободян, М. А. Стацюк, М. Ю. Шнейдерман, О. І. Якимчук.

Героями Одерських плацдармів стали С. В. Антонюк, Д. Г. Бачинський, Р. Й. Бортник, А. Г. Бурлачук, Б. С. Варава, І. М. Грель, М. Я. Васишин, Г. Л. Івашко, В. В. Курачицький, І. Г. Рисюк, І. О. Ткачук, Г. Я. Усатий, Г. М. Шостацький. Восьмеро з них (Р. Й. Бортник, А. Г. Бурлачук, Б. С. Варава, М. Я. Васишин, І. М. Грель, Г. Л. Івашко, І. О. Ткачук, Г. М. Шостацький) навечно залишились лежати тут у братських могилах.

І. Ю. Бурлака 24 липня 1944 р. у бою на р. Сан знищив 8 гітлерівців та 4 взяв у полон. 29 липня першим форсував р. Віслу південніше Сандомира і кулеметним вогнем забезпечував переправу стрілецьких підрозділів.³³

І. М. Грель командував полком легкої артилерії. 6 лютого 1945 р. він вміло організував переправу через р. Одер по затопленій водою кризі. На плацдармі полк протягом 3 діб відбив 27 контратак танків і піхоти противника, знищивши при цьому 19 ворожих танків, три бронетранспортери, значну кількість гітлерівців та утримавши плацдарм.³⁴

29 січня 1945 р. кавалеристи під командуванням К. Г. Клименка з боєм форсували Одер, прорвали 2 лінії оборони противника і увірвались на залізничну станцію Альткессель неподалік від Зеленої Гури, де розгромили два ешелони з військами та спорядженням противника, а також надісланий на допомогу загін гітлерівців чисельністю 200 чол.³⁵ Опинившись в оточенні на лівому березі Одера, викликали вогонь на себе Д. Г. Бачинський, К. І. Целик, О. І. Якимчук. 13 танків, 6 бронетранспортерів, десятки гітлерівців вогнем своєї гармати знищив на Одерському плацдармі С. І. Хоптяр.³⁶

Не менш яскраві подвиги здійснили подоляни, визволяючи Румунію.

19 серпня 1944 р. під час прориву оборони противника в районі м. Пашкани двадцятирічний М. Д. Кучерявий кинувся на заміновані дротяні загородження, в яких після вибуху утворились проходи. Так ціною власного життя відважний воїн сприяв виконанню бойового завдання.³⁷

Того ж дня при штурмі ворожого укріплення на околиці м. Соч, що за десять кілометрів від м. Пашкани, інший подолянин П. Я. Бондарчук одним із перших піднявся в атаку і гранатами вибив ворога з траншеї. Потім вогнем із снайперської гвинтівки знищив більше десяти солдатів противника, увірвався в дот та захопив у полон 8 гітлерівців. 22 серпня 1944 р. у черговій сутичці з ворогом загинув.³⁸

В боях на румунській землі відзначились Р. С. Сміщук, який 4 жовтня 1944 р. під м. Мойнешти знищив 6 ворожих танків,³⁹ та гвардії підполковник Д. В. Нагірняк. 24 серпня 1944 р., прориваючи ешелоновану оборону противника під Яссами, залишився за командира бригади. На своєму танку одним із перших увірвався у м. Текуч. Тут отримав смертельне поранення.⁴⁰

Не менше труднощів довелося долати наступаючим радянським військам під час визволення Угорщини. Саме тут стали Героями Радянського Союзу Ф. Т. Дахновський, А. Ю. Дячук, Д. А. Ковальчук, М. Л. Никольчук, С. П. Сельський, С. Н. Сиротюк.

Полковник Ф. Т. Дахновський на той час командував артилерією 202-ї стрілецької дивізії. 16 листопада 1944 р. прийняв на себе командування військовими частинами, що опинились у ворожому оточенні під м. Мішкольц, організував умілу оборону, а потім вивів їх із небезпечного кільця.⁴¹

Д. А. Ковальчук у ніч на 5 грудня 1944 р. форсував Дунай в районі населеного пункту Тьойкйоль, неподалік від Будапешта, і протягом доби брав участь у відбитті 16 контратак гітлерівців, так і не дозволивши ворогові ліквідувати плацдарм.⁴²

Командир стрілецького полку С. Н. Сиротюк відзначився під час визволення

Будапешта. Саме бійці його полку в кровопролитних боях з 25 грудня 1944 р. по 13 січня 1945 р. звільнили десятки міських кварталів угорської столиці, взяли штурмом будинок парламенту і підняли на його куполі червоний стяг.⁴³

Подоляни М. І. Надутий, В. Г. Пивовар віддали своє життя за визволення тодішньої Чехословаччини. Останній, потрапивши 14 січня 1945 р. у важке становище біля населеного пункту Мокранце, організував кругову оборону, протягом 10 годин відбивав запеклі контратаки ворога, а потім прорвав кільце оточення. У цьому бою отримав важке поранення, від якого того ж дня помер.⁴⁴

М. І. Надутий 28 грудня 1944 р. прорвався до стратегічно важливого мосту через гірську р. Грон, перерізав кабелі зарядів, підготовлених до вибуху, чим зберіг міст і забезпечив безперешкодне проходження через нього радянських танків. На жаль, цей мужній вчинок коштував йому життя.⁴⁵

В бою на берегах згадуваної річки відзначився також П. Т. Писаренко, який влучним вогнем знищив 8 ворожих танків, 5 бронетранспортерів, чимало гітлерівців.⁴⁶

Відомо, як важко давалася перемога радянським воїнам у Східній Пруссії. Та ніщо не могло зупинити їхнього наступального пориву. Серед удостоєних звання Героя Радянського Союзу за здійснені тут подвиги шестеро подолян – С. І. Бойко, Д. І. Герасимчук, І. І. Дворський, С. Л. Козак, Л. В. Тручак, В. К. Шевчук. Причому останні четверо нагороджені медаллю “Золота Зірка” посмертно. С. Л. Козак і В. К. Шевчук проявили відвагу і мужність під час форсування р. Дайме, а гвардійський стрілецький полк, яким командував Д. І. Герасимчук, у квітні 1945 р. першим у дивізії прорвав оборону на зовнішньому кільці укріплень, досяг околиць Кенігсберга. Відбивши всі контратаки противника, до 9 квітня оволодів у вуличних боях 20 кварталами міста.⁴⁷ В бою за місто загинув І. І. Дворський. 5 квітня на його підступах він першим подолав наповнений водою протитанковий рів і вогнем із кулеметів забезпечив переправу роти. Наступного дня під час штурму самого міста висунувся вперед і відкрив вогонь по форту № 5. Підрозділи полку, в якому служив подолянин, успішно продовжили атаку.

Особливо важкими були бої на території Німеччини. Ворог агонізував, однак, намагаючись відтягнути свій безславний кінець, чинив відчайдушний опір. Проте він нічого не міг протиставити зрослій військовій майстерності командуючих фронтами, командирів бойових частин та підрозділів Червоної армії, хоробрості, безмежній волі до перемоги її солдатів-визволителів. На завершальному етапі Великої Вітчизняної війни ще вісім подолян (І. С. Андрощук, Ю. І. Балабух, В. Н. Баранюк, Т. Є. Гулеватий, Г. Д. Кельбас, Т. Г. Мазур, М. С. Осліковський, С. Г. Поплавський) стали Героями Радянського Союзу.

Сержант Ю. І. Балабух відзначився 16 квітня 1945 р. у запеклому бою, що розгорівся недалеко від м. Герліц. Знищив ворожий танк, бронетранспортер, 17 гітлерівців. У критичну хвилину замінив убитого командира взводу. Будучи пораненим в обидві ноги, руку, голову, не залишив поля бою, поки ворог не відступив.⁴⁸

Того ж дня стрілецький полк під командуванням підполковника Г. Д. Кельбаса прорвав з Одерського плацдарму на південь від Франкфурта глибокоешелоновану оборону противника і розпочав наступ на Берлін.⁴⁹

27 квітня 1945 р. у вуличних боях у Берліні ратну звитягу і мужність проявив командир взводу управління артилерійського полку Т. Г. Мазур.⁵⁰

У столицю нацистського рейху, щоб добити фашистського звіра в його власній берлозі, переможно завершити найкровопролитнішу із війн, привели свої танкові батальйони капітани І. С. Андрощук і Т. Є. Гулеватий, танкову бригаду – полковник В. Н. Баранюк, а генерал-лейтенант С. Г. Поплавський – 1 армію Війська Польського.

Уродженець с. Вендичан Могилів-Подільського району С. Г. Поплавський спершу закінчив Харківське військово-училище, потім Військову академію ім. М. В. Фрунзе. Працював у ній викладачем. Учасник Великої Вітчизняної війни з липня 1941 р. Воював на Західному, Калінінському, 1 та 3 Білоруських фронтах. Був командиром стрілецького полку, дивізії, корпусу. В 1944 р. на прохання уряду Польщі відряджений у Військо Польське,

командував 2 та 1 арміями. За вміле управління військами під час прориву оборони противника на Одері і в боях за Берлін 29 травня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.⁵¹

До слова сказати, тоді ж у 1 армії Війська Польського, теж надаючи допомогу, служив подолянин старший лейтенант Г. Я. Усатий, який здійснив свій героїський подвиг в боях на Одері. У польській дивізії ім. Т. Костюшка били ненависного ворога Ю. С. Гюбнер і А. Т. Кшивонь, котрі пролили кров за звільнення Білорусі.

Відзначився в Німеччині ще один подільський генерал – М. С. Осліковський. Очолований ним кавалерійський корпус у районі м. Рейнсберг розгромив фашистську дивізію “Герман Герінг”. 3 травня 1945 р. оволодів м. Віттенберге і районом Ленцен, першим на ділянці 2 Білоруського фронту вийшов на р. Ельбу, де встановив безпосередній зв’язок з військами союзників.⁵²

Далеко від рідного Поділля мужньо боровся з ворогом В. В. Порик.

На початку війни він, лейтенант Червоної армії, воював на Південно-Західному фронті. Пораненим потрапив у полон. Був в’язнем “Уманської ями”. Звідти як військовополонений вивезений в концтабір Бомон в Артуа (департамент Па-де-Кале, Франція). Встановив зв’язок з учасниками руху Опору і здійснив втечу з табору. У липні – серпні 1943 р. з 12 бійців сформував партизанський загін, що здійснював акти саботажу і диверсій на шахтах, пускав під укіс ворожі ешелони. 12 травня 1943 р. очолив міжтабірний комітет північних департаментів, при допомозі якого наприкінці 1943 – на початку 1944 р. загони було створено в 10 таборах. Вони об’єднували понад 200 бійців. У березні 1944 р. подолянин призначений членом штабу франтинерів і партизанів на півночі Франції. В ніч з 21 на 22 квітня 1944 р. партизанський загін під його командуванням розгромив охорону бомонського концтабору, а 23 квітня атакував гітлерівську маршову колону, знищивши 30 фашистів.

Під час виконання чергового бойового завдання у м. Дрокурі на початку травня 1944 р. подолянин отримав поранення і потрапив у руки гітлерівців. Протягом 18 годин партизана допитували у в’язниці Сен-Нісез, з якої йому пощастило здійснити втечу, вбивши тюремного наглядача витягненим зі стіни камери цвяхом. На підпільній квартирі у м. Енен-Льєтарі, куди В. В. Порик дістався після втечі, головний хірург місцевої лікарні Лоше прооперував його, видалив з тіла три кулі. Після цього партизан був відправлений французькими патріотами до сім’ї Офра, яка мешкала за 20 кілометрів від Арраса. Так В. В. Порика, за голову якого нацисти обіцяли мільйон франків, було врятовано. А в червні 1944 р. мужній подолянин створив штаб військово-політичного керівництва радянських патріотів на півночі Франції.

Справжньою маніфестацією солідарності з французьким народом виявився його новий подвиг: 14 липня 1944 р. в день національного свята Франції (155-річчя штурму Бастилії) у містечку Санан-Гоель партизан виступив на мітингу у формі радянського офіцера. Звістка про цю незвичайну маніфестацію швидко облетіла міста і села північних департаментів, мобілізувала на боротьбу з ворогом.

22 листопада 1944 р. між населеними пунктами Льєвоном і Гренаєм В. В. Порик потрапив у засідку гестапо і знову був схоплений. Знаючи про популярність радянського офіцера та про його антифашистську діяльність, через дві години після арешту розстріляли подолянина біля стіни Арраської фортеці. За героїзм і мужність, проявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у Франції в період Другої світової війни, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 липня 1964 р. він посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.⁵³

Подолянин гвардії майор А. Г. Наконечний відзначився на Забайкальському фронті як учасник радянсько-японської війни 1945 р. Перебуваючи у складі розвідувальної групи, 5 серпня 1945 р. біля станції Дебросьє сміливо вступив у бій з переважаючими силами японців. Уміло організував кругову оборону. Під час бою отримав важке поранення, та продовжував керувати відбиттям атак противника до підходу підкріплення. 19 серпня 1945 р. помер від ран. 8 вересня того ж року посмертно нагороджений медаллю “Золота Зірка”.⁵⁴

Учасником радянсько-японської війни був і подолянин М. П. Бараболько. 18 серпня 1945 р. очолюваний ним 355 окремих батальйон морської піхоти висадився в порту м. Сейсін (нині м. Чхонджин, КНДР). Захопивши плацдарм, морські піхотинці утримували його близько доби, що мало вирішальне значення для подальшого розгрому ворога. 14 вересня 1945 р. хороброму подолянину присвоєно звання Героя Радянського Союзу.⁵⁵

Цікава бойова біографія партизанського командира уродженця с. Самчики Старокостянтинівського району А. П. Прокопюка. В 1936 – 1939 рр. він брав участь в національно-революційній війні іспанського народу. Під час Великої Вітчизняної війни партизанів на території України, Польщі та Чехословаччини. За успішно проведені бойові операції 5 листопада 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В 1944 – 1946 рр. брав участь у визвольній війні проти японських мілітаристів у Китаї. Після повернення з Далекого Сходу два роки працював у Радянській військовій адміністрації в Німеччині.⁵⁶

В національно-революційній війні іспанського народу також брав участь Ю.С.Гюбнер.

Уже згадувалось, що за мужність, проявлену в боях за визволення Поділля, зокрема міста Козятина, а також за успішні дії під час проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, успішне форсування рік Дністра і Пруту та визволення від фашистських окупантів обласного центру м. Чернівців звання Героя Радянського Союзу двічі було присвоєно командиром танкового полку подолянину І. Н. Бойку.

Однак Поділля стало батьківщиною ще одного двічі Героя Радянського Союзу – С. Г. Горшкова.

Народився він у Кам'янці-Подільському. Під час Великої Вітчизняної війни брав участь в обороні Одеси та Новоросійська, обороні Кавказу, Керченсько-Феодосійській та Керченсько-Ельтігенській десантних операціях, Ясько-Кишинівській, Белградській і Будапештській операціях, командує бригадою крейсерів Чорноморського флоту, Азовською та Дунайською військовими флотиліями, ескадрою Чорноморського флоту. Після війни був його командуючим. А пізніше – Головнокомандуючим Військово-Морським Флотом – заступником міністра оборони СРСР. Удостоєний найвищого військового звання – Адмірала Флоту Радянського Союзу.

У 1965 р. за вміле керівництво військами, мужність, відвагу і героїзм, виявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, нагороджений медаллю “Золота Зірка”, а вдруге – в 1982 р. – за великий внесок у бойову готовність Військово-Морського Флоту СРСР.⁵⁷

Крім С. Г. Горшкова, ще два подолянина, яким у роки війни присвоєно звання Героя Радянського Союзу, стали адміралами: Ф. Є. Пахольчук звільнився у запас контр-адміралом, В. С. Пилипенко – віце-адміралом. Останній, зокрема, був командуючим з'єднання підводних човнів ВМФ СРСР, працював начальником Калінінградського військово-морського училища.

Згадувалось також про С. Г. Поплавського. Після війни (аж до 1956 р.) він продовжував служити у Війську Польському. Командував військовим округом, був заступником міністра Національної оборони ПНР. Повернувшись в Радянський Союз, служив на посадах заступника Головного інспектора Міністерства оборони СРСР, інспектора-радника Групи генеральних інспекторів МО СРСР. Став генералом армії.

Таке ж військово звання й в уродженця с. Теремківців Чемеровецького району І. Г. Павловського – учасника Великої Вітчизняної війни з червня 1941 р., під час якої був начальником штабу, командиром стрілецького полку, бригади, дивізії. За вміле керування військами, особисті мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, в 1969 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В 1948 р. закінчив Військову академію Генштабу, командував дивізією, корпусом, армією, військами ряду військових округів. В 1967 – 1980 рр. – Головнокомандуючий Сухопутними військами – заступник міністра оборони СРСР. З 1980 р. працював у Групі генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР.

Серед Героїв-подолян також генерал-майори Т. П. Абрамов і В. Н. Баранюк, генерал-лейтенанти М. С. Осліковський та М. І. Дука, генерал-полковник авіації Є. М. Горбатюк, який після війни понад 20 років командував авіацією Московського військового округу, був заступником Головнокомандуючого Військово-Повітряними силами СРСР.

Ціла група подолян – Героїв Радянського Союзу під час Великої Вітчизняної війни чи в післявоєнний час стала полковниками: І. Н. Бойко, С. В. Антонюк, М. П. Бараболок, Д. Г. Бачинський, Р. Й. Борник, А. П. Бринський, І. П. Вітковський, Ф. І. Горенчук, Ф. Т. Дахновський, Г. Д. Кельбас, І. П. Ковальов, І. І. Ковальчук, В. Ю. Ковтун, О. К. Козаченко, А. К. Леонтюк, І. О. Танкопій, Ц. К. Малиновський, О. П. Матіков, М. Г. Ортинський, С. Є. Пономарчук, М. А. Прокопюк, Ф. М. Рогульський, Г. П. Савчук, С. П. Сельський, М. Л. Слободян, К. З. Чоловський, Д. Г. Шамура, В. Ю. Шарапа, Г. М. Шостацький.

Троє Героїв-подолян (І. О. Бурлака, М. І. Дука, В. С. Соловей) були учасниками Параду Перемоги у м. Москві. М. І. Дуці було доручено пронести по Красній площі символічні ключі від Берліна.

Герої Радянського Союзу, по суті, – це кращі представники населення Подільського краю, яке не побажало схилитися перед гітлерівськими варварами, що замахнулись підкорити весь світ, піднялося на боротьбу з нацизмом. У цій народній боротьбі подоляни захищали свою Батьківщину, якою вважали неосяжні простори Радянського Союзу, рідний батьківський куточок у ній – Україну, над котрим нависла смертельна небезпека. В той же час, серцем відчуваючи біль і страждання поневолених народів, будучи інтернаціоналістами до глибини душі, вони готові були пожертвувати навіть власним життям в ім'я їхньої кращої долі, звільнення від нацизму Європи, торжества добра над злом.

Символічно, що останніми Героями Радянського Союзу-подолянами стали саме воїни-інтернаціоналісти – уродженець с. Борщівка Лановецького району Тернопільської області командир роти капітан Я. П. Горошко та уродженець с. Путринців Ізяславського району Хмельницької області заступник командира роти старший лейтенант Радянської Армії О. П. Онищук. 5 травня 1988 р. обидва нагороджені медаллю “Золота Зірка” – за успішне виконання завдання по наданню інтернаціональної допомоги Республіці Афганістан і проявлені при цьому мужність і героїзм.⁵⁸ О. П. Онищук – посмертно.

Всього на Подільській землі народилося 210 Героїв Радянського Союзу: 125 на Вінниччині (а не 119, як вважалося донедавна), 79 – на Хмельниччині і 6 – на Тернопільщині. За національним складом 193 чол. – українці, 9 – євреї, 5 – росіяни, 3 – поляки.

Соціальний склад Героїв в основному відповідає соціальному складу населення краю: вихідців із селян – 171 чол., із робітників – 24 чол., із службовців – 15 чол.

За партійністю: членів КПРС – 162 чол. (із них 6 чол. стали комуністами у післявоєнний час), кандидатів у члени КПРС – 11 чол., комсомольців – 22 чол., піонерів – 1 чол., безпартійних – 14 чол.

Серед Героїв Радянського Союзу-уродженців Поділля 5 чол. були учасниками громадянської війни, 3 – учасниками боїв на р. Халхін-Гол, стільки ж – учасниками боїв на озері Хасан, 22 чол. – учасниками радянсько-фінляндської війни 1939 – 1940 рр., 8 чол. – визвольного походу радянських військ у Західну Україну (1939 р.), 5 – у Західну Білорусію (1939 р.). Переважна більшість Героїв – учасники Великої Вітчизняної війни.

Чимало Героїв-подолян не повернулось із поля бою. 69-и подолянам звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно. 15 чол. загинули, будучи Героями Радянського Союзу. Три чол. пропали безвісти. Серед них перший Герой-подолянин В. С. Слободзян.

Найбільше Героїв Радянського Союзу (11 чол.) народилось у Ямпільському районі, стільки ж у Вінницькому (з м. Вінницею), 10 – у Гайсинському, 9 – в Калинівському, 7 – у Погребищенському, по 6 – Жмеринському, Ізяславському, Летичівському, Красилівському, Старосинявському, Тростянецькому, по 5 – Бершадському, Іллінецькому, Липовецькому, Кам'янець-Подільському, Козятинському, Томашпільському, Хмельницькому (із м. Хмельницьким), Хмільницькому, Шепетівському. У решті районів Вінницької,

Тернопільської та Хмельницької областей народилось від 1 до 4 Героїв.

Серед населених пунктів, в якому найбільше народилося Героїв Радянського Союзу, – с. Борівка Чернівецького району. Воно стало батьківщиною трьох кавалерів найвищої відзнаки колишнього СРСР. Стільки ж Героїв Радянського Союзу народилося у Вінниці.

Вчинки Героїв – це концентроване вираження характеру самого народу, його мужності, самовідданості у боротьбі з ворогами за свободу і незалежність рідної Вітчизни, це наша історія, яку потрібно знати, любити і поважати.

Безперечно, розкриття всіх аспектів пропонованої проблематики потребує більш глибокого дослідження. Тому наступними кроками у цьому плані можуть бути: підготовка довідково-біографічного довідника про Героїв Радянського Союзу – уродженців Поділля, наукове дослідження мотивацій їхніх подвигів, впливу соціального становища, ідеологічних чинників на формування їхнього світогляду, моральних якостей тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. – В 2-х т.: - Т. 1 /Абаев – Любичев/. Пред. ред. коллегии И. Н. Шкадов. – М., 1987. – 911 с.; - Т. 2 / Любев – Ящук/. – М., 1988. – 863 с.; 2. Подвигом прославленные: Герои Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны / Ав. кол.: В.Н. Немытый (рук.), Д. Ф. Григорович, П. И. Денисенко, В. А. Замлинский. – Пер. с укр. Л. П. Шаровой. – К., 1985. – 382 с.; 3. Овеянные славой имена: Герои Советского Союза уроженцы Винниччины /[Барабан В. М., Воронюк А. Д., Гальчак С. Д., Гненний Н. К. и др.; Редкол.: Буртяк Г. Я. (отв. ред.) и др.; Вступ. ст. А. Нехаевского]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса, 1989. – 312 с.; 4. Гордость и слава Подолии. – Львов, 1985; 5. Сахневич Л., Воронюк А. Сяйво золотих зірок. – Одеса, 1970; 6. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Олійник П. Ф. (гол. редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. – К., 1972. – 778 с.; 7. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Мехеда М. І. (гол. редколегії), Главак Т. В., Галай Д. М. та ін. – К., 1971. – 708 с; 8. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945: Наук.-публіцист. видання / Гол. редколегії І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К., 2000. – 944 с.; 9. Золоті Зірки України: Герої Радянського Союзу. – К., 2002; 10. Подільської землі сини / Упорядники: С. П. Пилявський, І. С. Чиж, В. П. Чижевський. – Хмельницький, 1993. – 142 с. 11. Свод Законов. – 1934. - № 21. – С. 168; 12. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1939. - № 28; 13. Герои Советского Союза... – Т. 1. – С. 7; 14. Гордость и слава Подолии... – С. 222 – 225; 15. Правда. – 1941. – 15 августа; 16. Бугай Е. М., Макухин М. Е. Из когорты мужественных. – Львов, 1978. – С. 12 – 14; 17. Там само; - С. 14 – 16; 18. Комсомольське плем'я (м. Вінниця). – 1975. – 5 квітня; 19. Герои битвы за Кавказ. – Цхинвали, 1975. – С. 379 – 386; 20. Бессмертные героев имена. – Ростов-на-Дону, 1978. – С. 128 – 131; 21. Вінницька правда. – 1975. – 24 січня; 22. Овеянные славой имена. – С. 248, 249; 23. Герои боев за Крым. – Симферополь: Таврия, 1972. – С. 139 – 140; 24. Овеянные славой имена. – С. 61 – 63; 25. Герои Советского Союза. – Т. 1. – С. 762; 26. Бугай Е. М., Макухин М. Е. Из когорты мужественных... - С. 45 – 47; 27. Там само; - С. 61 – 63; 28. Вінницька правда. – 1981. – 27 лютого; 29. Гальчак С. Земля над Россю: Краєзнавчі нариси. – Вінниця, 1995. – С. 121; 30. Герои огненных лет. – Кн. 8. – М., 1985. – С. 446 – 454; 31. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 621; 32. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 215; 33. Радянське життя (сміт Літин). – 1968. – 27 січня; 34. Комунар (м. Шаргород). – 1966. – 22; 24 лютого; 35. Нове життя (сміт Липовець). – 1976. 25; 27 листопада; 36. Бугай Е. М., Макухин М. Е. Из когорты мужественных... - С. 158, 159; 37. Овеянные славой имена... - С. 147 – 148; 38. Там само; - С. 34, 35; 39. Правда Украины. – 1978. – 29 марта; 40. Вінницька правда. – 1971. – 24 січня; 41. Комсомольська плем'я. – 1968. – 4 квітня; 42. Вінницька правда. – 1971. – 4 квітня; 43. Овеянные славой имена... - С. 232, 233; 44. Вінницька правда. – 1978. – 9 травня; 45. Ленінським шляхом (сміт Тростянець). – 1980. – 9 травня; 46. Гордость и слава Подолии. – С. 196 – 198; 47. Вінницька правда. – 1976. – 22 липня; 48. Слово хлібороба (м. Ямпіль). – 1965. – 9 травня; 49. Вінницька правда. – 1978. – 22 липня; 50. Ленінським шляхом. – 1968. – 9 травня; 51. Овеянные славой имена... - С. 210 – 212; 52. Гордость и слава Подолии... - С. 175 – 178; 53. Матеріали ІХ-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 61; 54. Комсомольське плем'я. – 1975. – 6 вересня; 55. Золотые Звезды тихоокеанцев. – Владивосток, 1982. – С. 39 – 43; 56. Люди легенд. – Вып. 3. – М., 1968. – С. 344 – 368; 57. Подільської землі сини. – С. 27; 58. Герои Советского Союза. – Т. 2. – С. 844.

Т. А. Мельничук

ЗМІНИ У ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СКЛАДІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ (1989 – 2001 РР.)